

Eski Türk ede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine

Yard.Do .Dr. Hatice Şirin USER*

Bu çal şmada Göktürk Kağanl ğ döneminin üst düzey askeri-idari unvanlar aras nda yer alan bilge, ayguç , çab ş, buyruk ve yargan incelenmiştir. Türkçe fiil köklerinden yap m ekleriyle türemiş olan bu unvanlar, kültür tarihi temelinde morfosemantik aç dan ele al nm ş t r. Unvanlar n oluşumunda görev alan fiil kökleri, ekleri ve ek-kök ilişkileri ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Eski Türk kültüründe bir çok unvan n Latince, Grekçe veya Arapça gibi eski kültür dilleriyle ortak kavramlardan (bilmek, tahmin etmek, ön görmek, kehanette bulunmak, buyurmak vb) türediği sonucu ortaya ç km ş t r.

Eski Türkçe unvanlar, bilge, ayguç, çabış, buyruk, yargan

1. Eski Türkçedeki unvanlara dair, XX. yüzy l n ilk y llar ndan başlay p günümüze ulaşan geniş bir literatür oluşmuştur. P. Pelliot'un 1915-1916'da *T'oung Pao*'da, eski Türk kanç laryas , Kotwicz'in 1932'de Moğol kanç laryas hakk nda verdiği bilgiler eski Türk unvanlar n da yak ndan ilgilendirmektedir (Köprülü 1939: 18). Shiratory 1926'da *Toyo Bunko*'da, *kagan* ve *katun* unvanlar n incelediği çal şmas nda, *kagan* n ilk defa Juan-Juanlarda (Avar) kullan ld ğ sonucunu ortaya koyar (1945: 504). Buna karş l k Ramstedt, *kagan* n Çin, W. Bang ise Soğut kaynaklı olduğunu ileri sürer. F. Laszlo ve Liu Sien-pilerden, Pelliot, Barthold ve Olbricht ise Shiratory'ye kat larak Juan-Juanlardan Türklere sirayet ettiğini söyler (Donuk 1988: 25).

1.1. Eski Türk unvanlar yla ilgilenen araşt rmac lar, bunlar n genellikle, hatta mutlak surette yabanc kaynaklı (Çince, Soğutça vb.) olduklar n iddia eden girişimlerde bulunmuşlar d r. W. Bang ve H. H. Schaefer *kagan* ve *katunun* Soğutçadan, Marquart ve Bang *yabgunun* Toharcadan geçtiğini ileri sürerler (Köprülü 1939: 20). *Katunun* Soğutça olduğu tezi, Barthold, Wittfogel, Feng, Gabain ve Räsänen taraf ndan da tekrarlan r (Gabain 1988: 273; Räsänen 1949:157; Donuk 1988: 30). Karş tez, Boodberg taraf ndan, *katunun* Türklerce Hun döneminden beri bilindiği ve al nt olmad ğ n n belirlenmesiyle gelişir (Boodberg 1936: 169). Giles, Karlgren gibi sinologlar, *beg* unvan n Çinceye bağlar (EDPT: 322). *Beg* unvan n n İranî kaynaklı olabileceği de s k s k dile getirilir (Sanping Chen 2002: 299). Barthold,

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, Bornova / İZMİR
hatice@edebiyat.ege.edu.tr

s k dile getirilir (Sanping Chen 2002: 299). Barthold, Menges ve Golden, bu unvanlar n Türkler d ş ndaki topluluklarda kullan lmas n “delil” gösterip al nt olabilecekleri üzerinde dururlar (Barthold 1975:13; Menges 1968: 168, Golden 2002: 99, 119). F. Altheim, *kapgan* unvan n Soğutçayla ilişkilendirmeye çal ş r (Donuk 1988: 29). Buna karş l k R. Giraud ve Clauson, bu unvan n Türkçe *kap-* fiilinden geliştiğine dikkati çekerler (Giraud 1961: 149; Clauson 1956: 73-77). *Kapgan* n Türkçe olduğu, son y llarda Marcel Erdal taraf ndan da kaydedilir (Erdal 1991: 384-385). *Tarkan* unvan ise, Beveridge taraf ndan Eski Yunancaya, hatta Etrüskçeye kadar götürülür (Donuk 1988: 45’ten). Köprülü, Beveridge’in yaz s n “sathî” olarak niteler (Köprülü 1939: 7’den). Eberhard ve Sinor *tarkan* unvan n , Türkçe *tar-* fiiline bağlar (TMEN II: 471; Eberhard 1945: 324). *Tigin* unvan Ramstedt taraf ndan Korece; Altheim taraf ndan Çince veya Farsçayla aç klanmak istenir (Donuk 1988: 49’dan). *Gabain ad, tigin, tarhan* gibi baz unvanlar n Orta İran dillerinden gelebileceğini ifade eder (1988: 42).

1.1.1. Köprülü, bu türden yabancı köken arama çabalar n “eski Türk cemiyetlerinin siyasi ve kültürel inkişaf derecesi hakk nda menfi fikirlerin neticesi olan bu telakkilerin, ilmi araşt rımlar için ne kadar zararlı olduğu bir mütearife”dir diyerek değerlendirir ve ön yargılardan ar nm ş bir bilimsel platforma bir nevi çağr da bulunur (Köprülü 1939: 21).

1.1.3. Boodberg, Eberhard, Czeglédy, Clauson, Giraud, Rásony, Hamilton, Róna-Tas gibi bilim adamlar , meseleye daha nesnel yaklaşırlar (Boodberg 1936; Eberhard 1945; Czeglédy 1951; Clauson 1956; Giraud 1961; Rásony 1993; Hamilton 1997; Róna-Tas 1998).

2. Eski Türkçede kay tl kişi adlar , unvan veya unvan n niteleyicisi durumundaki sözler, bilhassa kültür tarihi ve köken bilgisi aç lar ndan s k s k inceleme konusu olmuştur (Eberhard 1945; Czeglédy 1951; Menges 1958; Bombaci 1974; Sertkaya 1993, Karaağaç 2001a, Karaağaç 2001b vd.). İncelenen sözler, çoğu kez Türkler veya farklı topluluklar n kullan m alan na dahil edilmeye çal ş lm ş; çok az çal şmada unvanlar kültür tarihi, morfem ve köken bilgileriyle bir arada incelenmiştir.

Bu yaz da, Türkçe fiillerden geliştiği aç k olan *bilge, ayguç, çabı , buyruk ve yargan /yarguç* sözlerinin Türk kültür tarihindeki yerleri ve ek-kök ilişkileri üzerinde durulacaktır.

2.1. bilge: Eski Türkçede asli olarak “bilge kişi” anlam nda bir sözlük birimidir. Ayn zamanda “dan şman” veya buna benzer resmi bir unvandır. *Bilge Ka an* örneğindeki gibi s fat değeri de taş r (EDPT: 340; Tekin 2000: 240). Asya Hunlar ndan beri var olduğu bilinen¹ bu sözün üst anlam katman “siyaset ve idarede hakim” biçiminde gelişmiştir (Ögel 1957: 112; Kafesoğlu

1995: 283). Başarılı hükümdar ve devlet adamlarının unvanları nitelemesinin yanı sıra, Türk hükümdar ailesinden olan *katunlar*² da bu unvan ve niteleyicisini taşımaktaydı (Bombaci 1975: 46). Sadece özel ad veya unvanlar değil, genel adlar da vasfeder: *bilge bilig* “irfan”. Erdal bu sözün, sözlüklerde zikredilmese de bir çok metinde geçtiğine işaret eder. *öge ~üğe* (< ö- “düşünmek”), bu sözün yakın bir sinonimidir. *moyga* (<*boñ-) ve *tümge* ise antonimleridir (Erdal 1991: 376-7). Unvan, özel ve cins ad niteleyicisi olmasının yanında şahıs adı olarak da kullanılır: *tngrī būgū el bilgä arslan tngri uy ur tärkänimiz* (Rybatzki 1997: 45/106)

2.1.1. Eski Türkçede çok açık bir unvan niteleyicisi olan *bilge*, siyasi alanda *çabı* nı karşıladığından *çabı* ordunun yüksek rütbeli komutanı olarak askeri taktikleri düzenler; *bilge* ise tecrübe, öngörü ve bilgileriyle sivil siyasi hayat istikrarda tutar. *Bilge*, eski Türk devletlerinde “bozkar hayat şartlarının sürdürmeyi, Türk yaşayışına uygun bölgeleri el altında tutmayı, ülkede idari birliği korumayı, askeri gücü zinde tutmayı, törenin sürekli geçerliliğini sağlamayı, Türk kültürünü yozlaştırmayacak düşüncelere karşı hassas davranmak siyaseti”ni (Kafesoğlu 1995: 268) tam olarak başarmış *kağan* niteler. Ancak, eski Türk kültürü ve yaşam sisteminde askeri ve sivil hayat keskin çizgilerle birbirinden ayrılmadığından *çabı* ve *bilgenin* sınırlarını net olarak çizmek doğru olmaz.

2.2. Göktürk ve Uygur dönemi metinlerinde *bilge*, *kağandan* başka *öge* “devletin danışmanı”, *beg* “boyun, kabilenin başı”, *tamgaçı* “damgacı, mühürdar”, *buyruk* “kumandan”, *ayguç* “kağanın danışmanı, sözcüsü” gibi üst düzey devlet yetkililerini ve *ata* “baba”, *kişi* “kişi” gibi halk kitlesinin bireylerini de niteler. Bu sade vatandaşların temel özelliği, bozkar hayat, töre, idari birlik, askeri güç ve toprak koruyup kollama konularında devletin en güçlü makamlarının sahipleriyle (*kağan*, *ayguç*, *buyruk* vb.) zihniyet ve icraat işbirliği içinde olmalarıdır:

2.2.1. Çaa-Köl-1: *Kanım ilimke tapdım, bilge ögem tapdım, kada ım tapdım* (Malov 1952: 35); Hoytu Tamir: *Bilge beg Taçam* (ETY: 306)³; Ongin: *Bilge ataçım* (Sertkaya 1993: 594); Uybat III: *Bökmedim ilte kalmı altı bilge beg oğlıma* (Malov 1952: 62); KT-G-6: *Edgü bilge ki ig edgü alp ki ig yoritmaz ermi* (Ergin: 1989: 66); KT-K-13 *Türgi kağanda Makaraç tamgaçı Oguz Bilge Tamgaçı kelti* (Ergin 1989: 75); BK-D-4 *Bilge Kağan ermi, alp kağan ermi* (Thomsen 2002: 128).

2.2.2. *Bilgenin*, Uygur döneminde kağanın niteleyicisi olma özelliğini korumakla birlikte,⁴ yeni inançların (Budizm, Maniheizm gibi) etkisiyle, bozkar hayatın biçimlendirme ve töreyi koruma sistematizmasının hızla değişimlere uğrayarak, daha çok felsefi nitelikleri barındıran bir mahiyet aldığı ve “bilgin, bilge” anlamlı sözlük birimi özelliğinin koyulaştığı gözlenir: *bilge bah ilar* (TT VIII/H 4); *bilge bilig* (TT VIII/H 8); *budha pilge* (TTVIII/A 20); *bilge burkan* (Mayt.

7/49); *bilge tengri* (Mayt. 9/17-18); *ükü bilge ki iler* (Hamilton 1998: 63); *balık ulu ta bilgelerke ayıtıp* (Hamilton 1998: 63); *tükel-lig bolmı bilge bilig erür* (Barutçu Özönder 1998: 117b/17); *bilge tengri tengrisi burkannıg* (Kaya 1994: 3/17); *bilge bilig edremleri* (AY: 42/17); *kirtü bilge biligke tayanıp* (AY: 50/15).

2.2.3. Karahanlı döneminde, Uygur Türkçesi metinlerindeki bu “felsefi” mahiyetin daha belirginleştiğini gözlemleriz: *filekim söz erdi ay bilge bügü* (KB:192); *iligke yüz urdı bu bilge tetig* (KB: 475); *boyda ulug bilge bolup bilging ula* (DLT I: 51); *uzakı bilge ança aymı* (DLT I: 88); *alp çerikde, bilge tirikde* (DLT I: 388); *bilge erig edgü tutup sözün i it* (DLT I: 428). Özellikle, *alp çerikde, bilge tirikde* örneği, İslamiyetle birlikte *alpl k ve bilgeligin* birbirinden k smen ayrılmış olduğunu fark ettirir. Oysa Göktürk döneminde, daha önce de belirttiği gibi, *bilgelik ve alpl k kagan, buyruk vb.* üst rütbeli kişilerin temel ve birbirinden ayrılmaz iki niteliğidir: *Bilge Ka an ermi, alp kagan ermi. Buyrukı bilge ermi erinç, alp ermi erinç. Begleri yime budunu yime tüz ermi* (KT-D-3, Ergin 1989).

2.3. *bil-*, Eski Türkçenin “bilmek”, “bilgi ve irfan sahibi olmak” anlamındaki fiildir (DTS: 98). Genel Türkçede “bilgi edinmek, öğrenmek”, “(daha önce tanışlan birini) hatırlamak, tanımak”, “haberi olmak”, “vakıf olmak, tam olarak anlamak”, “farz etmek”, “öğrenmiş veya alışmış olmak” (Tietze 2002: 340; ESTY: 137-139) anlamları vardır. Yardımcı fiil olarak kullanıldığında yeterlik bildiren birleşik fiiller oluşturur. Bir başka ifadeyle *bil-*, *u-* “muktedir olmak” ile birlikte, Türkçede *iktidari* çekimin kaynağını teşkil eder. “bilgi sahibi olmak”, “muktedir olmak” anlamlı fiillerin “kulları ilahî sahibi” (*ugan*)⁵ ve “kara bodunun idarî sahibi” (*bilge*) anlamlı Eski Türk kültür sözlerinin teşekkülünde veya nitelenmesinde rol oynamaları tesadüf değildir.

–gA eki, geçişli ve geçişsiz fiillerin adları yapar. Hareketi yapan, olan veya yapılan nesnelere karşılar (Ergin 1989: 178). Daha önce Ramstedt ve Gabain tarafından öne sürülen –gA ve –gAy ilişkisinde (Kononov 1980: 90), Erdal, –gA’nın orijinal bir partisip eki olduğunu söyler. Erdal’a göre, son sesteki *y*, arkaik işaret zamiri */i*’nin (*ınça, ıntın* gibi) nominatif biçimi olmalıdır. Bu hipotez, –gAy’ın sadece yüklemelerde kullanılan partisip olarak kullanılmamasının sebebini açıklar. –gA */i*, sentaktik olarak –mI oluyorsa eşdeğerdir (Erdal 2004: 242-243). Erdal ve Gabain’in tezinden hareketle, arkaik gelecek zaman eki –gAy’ın oluşturduğu *bilge* sözünde, “bilen, bilge” anlamının dışında, “geleceği gören, öngörülü, irfan sahibi, ârif” anlamlarının da var olduğu söylenebilir. *bilge* sözünün Batı Türkologlar tarafından Latin kökenli *weise* ve *weise* sözleriyle karşılanması (EDPT: 340; TMEN II: 836), Arapçadaki karşılaştırmaya ise *hakim* “hüküm ve hikmet sahibi”

olmas , bu Türkçe unvan n, diğer eski kültür dilleriyle ortak bir kavramdan (bilmek; görmek; öngörmek) türetildiğini ortaya koymaktadır.

3. *ayguç* “konuşan veya emir, komut veren” (EDPT: 271) “devlet baş müşaviri; kağan ad na emir veren, sözcü” (Tekin 2000: 239; TMEN II: 649). VIII. yüzyılda Göktürk Kağanlığı devrinde Tonyukuk’un unvanları arasında zikredilir (Donuk 1988: 2).

Göktürk döneminde, *ayguç*ın tam olarak ne tür bir rütbeyi karşıladığı çok net değildir. Tonyukuk kitabesinde kayıtlı cümlelerden bazı sonuçlar elde etmek mümkün olsa da, bu sözün kesin karşılığı saptanamaz. *Anta ayguç[si?] yeme ben ök ertim, yağıç[si] yeme ben ök ertim ilteri kaganka türük böğü kaganka türük bilge kaganka* (T 49-50, Tekin 1994) ifadesinde, Tonyukuk’un İltirış, Böğü ve Bilge Kağan’ın *ayguç*s olduğu açıktır. Tonyukuk yazıtında Oğuzdan gelen bir casusun iletmiş olduğu mesajda, Tabgaç ve Kıtana’ya gönderilen komutanlar, Göktürk *kagan*ın değil, *ayguç*sın nın ise *bilge* olduğunu söylerler. Bir tür “vezir” veya “sadrazam” gibi üst düzey bir unvan olduğu anlaşılan *ayguç*, kağanın yetkilerinin birçoğuna sahip sivil ve askeri alanda farklı hocalar biçiminde değerlendirilebilir. Eski Türk devletlerinde *kagan*, *beg* vb. unvanlar, tek kişiye özgü değilken; *ayguç*, Tonyukuk’a has özel bir unvan–belki de sadece bir niteleme sıfatı olarak kendisini gösterir. Tonyukuk’tan sonra bu yüksek rütbeyi taşıyan başka bir devlet adamına rastlamıyoruz. Tonyukuk yazıtında, Tonyukuk kendisinden bahsederken, *sk bilgesi çabı ben ök ertim, ben özüm bilge Tonyukuk* ibarelerini kullanarak; kendisini *ayguç* olarak nitelemesine ise tek yerde rastlarız.

3.1. Uygur yazmalarının son yıllarda hızla kazanarak yaygınlaşması nedeniyle *ayguç*ın Göktürk dönemini izleyen Türk dili tarihindeki yeri netlik kazanmıştır. Uygur metinlerinde geçen *i ayguç Avluç Tarkan* (EUTS: 20) unvan grubundaki *i ayguç* ibaresi, Röhrborn tarafından “Geschäftsträger” (bir hizmette görevlendirilen, memur edilen) olarak anlamlandırılır (UW 5: 299). Clauson’a göre, Uygur döneminde “usta ve ustabaş” biçiminde anlamlandırılacak daha düşük bir rütbeyi “rather humble position near the carpenter and seem to be mean merely foreman of work” ifade eder (EDPT: 271). Uygur metinlerinde *Koço balık ayguç*, “Koço şehrinin yöneticisi”; *sazın ayguç* “din adamı, Budizm danışmanı” (UW 5: 300) gibi sivil idari ve dini yükümlülükleri kapsar.

3.1.1. *i ayguç* terimi, Clauson’un belirleyip Zieme ve Rybatzki’nin katıldığı gibi, Uygur döneminde “daha alt derecede bir unvan” haline gelmiştir: “manastırda ikinci derece vaiz; manastır içinde ve dışarıda görevleri dağıtan kişi; yemekhanede denetçi; gelir yöneticisi; ustabaş, ser-hademe vb.” Bir rütbe unvan değil, görev unvanıdır. Ancak çok düşük bir unvan da değildir. Bunu, 1209’da İdikut’tan Cengiz Han’a gönderilen bir elçinin *i ayguç* unvanını

taş mas ispatlar (Rybatzki 1997: 243). *Maytrısimit*'te geçen *yak ıcı i ayguçı boltumuz* ibaresi “çilingir görevlisi (veya denetçisi) olduk” biçiminde anlamlandırılmalıdır. Ş. Tekin *ayguçı*'y “amir, müşavir”, *yak ıcı*'y “çilingir” olarak ayrı maddelerde anlamlandırır (Mayt.: 357, 500).

3.1.2. Bu veriler; eski Uygur Türkçesi döneminde *ayguçı* unvanının Göktürk dönemindeki yaptırım gücü yüksek üst düzey devlet yetkilisi mahiyetinin h zla azalarak “görevli kişi, bir işe memur edilmiş kimse” anlamıyla görevlik bir mahiyete büründüğünü gösterir.

3.2. *ay-*, *Uigurisches Wörterbuch*'da “emretmek, buyurmak; yaptırmak; iletmek; açıklamak, beyan etmek; söylemek, konuşmak; kehanette bulunmak, tahmin etmek, önceden bilmek” anlamlarla kayıtlıdır (UW 4: 286). Clauson, *ay-*, *te-* ve *sözle-* arasında çok az fark olduğunu, ancak erken dönemlerde *ay-*'nin diğerlerinde olmayan *saygın* (*honorofic*) bir içeriğinin olduğunu kaydeder (EDPT: 266). Clauson'un kullandığı *honorofic* sıfat, *ay-* fiilinin “demek, söylemek” gibi fiziksel alt anlam katmanının üstüne çakan “emretmek; deklare etmek; kehanette bulunmak” anlamlardır.

3.2.1. Eski Türk yazıtlarında *ay-* fiilinin geçtiği cümlelerdeki fail ve nesnelere, söz konusu görüşü destekler niteliktedir:

kıyın aydım (Şine Usu D 2, ETY: 168); *Bilge Küli Çor Tardu budunug iti ayu olurtı* (ETY: 137); *kıyınıg könglünçe ay* (T-32: Tekin 1994: 15); *tengri yer anda ayu birdi* (Şine Usu C 9, ETY: 176); *öd tengri aysar* (KT K 10, Tekin 1988: 87); *tengri ayımı ötçe biligçe yorımadımız erser* (Huast. 326-8, EDPT: 266); *Kül Tiginiñ altunun kümü in ağı in barımın tört biñ yulkısın ayıgma Tuvgut bu* (KT GB: Ergin 1989:76).

3.2.2. Tonyukuk ve Şine Usu yazıtlarındaki *kıyın ay-* ibaresi, basit bir biçimde “ceza söylemek” olarak anlamlandırılmaz; ancak “cezai yaptırımda bulunmak; hakim sıfatıyla işlenen suçla karşı hükümde bulunmak ve nihai karar bildirmek” gibi “yüksek mahkeme üyesi”nin⁷ yetkileri dahilindeki yaptırımlardan sayılmalıdır.

3.2.3. Yukarıdaki örneklerde, *ay-* fiilinin faileri, *tengri* ve *kagan* olmalarıyla belirginleşir. Clauson'un altın çizdiği *honorofic* mahiyet de budur. *ay-* fiilinin kılıcı veya yapıcı, hükümdar ve tanrı makamını dolduran *bilge* ve *ugandı*. *Ugan tengrinin* yeryüzündeki temsilcisi *bilge kagan*, kaganın siyasi ve askeri arenadaki temsilcisi ise *ayguçı*dır. Dolayısıyla *ayguçı*, “emreder, buyurur, beyan eder, öngörür, hatta geleceğe dair kehanette bulunur”.

3.3. *-gUçl*: Çok işlek bir fiilden isim yapılmıştır. Çokluk, aşırılık, devamlık görevleri vardır. Yaptığı isimler çok ve devamlı yapan veya olan nesnelere karşılar. Eyleyici adlar türetir (Ergin 1989: 181; Tekin 2000: 91). *-gU* ve *-çl*'nin birleşmesiyle oluşmuştur. *-gUçl*, isimlerdeki *-çl*'nin fiillerdeki karşılığı-

d r. Meslekler ve kişilerin özelliklerini gösterir.–gUçl eki alm ş şekillerin çoğu kişileri iş alanlar , sosyal mevkileri, tekrarlanan davran şlar , ay rt edici kişisel nitelikleri aç s ndan karakterize eder: *bark etgüçi, bediz yaratıgma bitig ta etgüçi Tabgaç kagan çıkkanı çang sengün kelti* (KT K 13, Erdal 2004: 291-292). Uygur dönemi metinlerindeki *ot yegüçi tınlıg* “otobur canlı ” örneğinde karakteristik bir özellik; hükümdar n elbiselerini y kayan kişinin unvan n n *uz yuguçı* “usta y kay c ” olmas nda meslek ad , Bodhisattva’n n *ün e itgüçi* “ses işiten” unvan nda ay rt edici kişisel bir özellik göze çarpar. Böğü Kağan’ n Maniciliği Uygur toplumu için kabul etmesinin ard ndan, toplumu din işlerine sevk etme görevini yüklediği kişi *tavratguçı* olarak adlandırılır (Erdal 2004: 293).

4. Çabı ⁸ “yaver, başdan şman, başkumandan, ordu komutan ” (Tekin 2000:242; EDPT: 399). *Çabı* , öncelikle askeri bir unvandır. *Bilgenin* askeri alandaki karş l ğ d r (EDPT: 399). Göktürklerden itibaren Oğuzlar kanal ile Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde askeri (kumandan), idari (sivil muhafız, haberci) ve diplomatik (elçi) bir nitelik taşır (Donuk 1988: 92). *Çabı* , Bizans kaynaklarında Grek alfabesiyle çeşitli yazımlarla kaydedilmiştir (Moravcsik 1958: 308).

4.1. Clauson’un da belirlediği gibi, zamanla askeri rütbe olarak düşük bir düzeye inmiştir. Orta çağda, *çavu* muhtelif zamanlarda “hükümdar n birincil koruması , kağanlık silahlı kuvvetlerinde kolordu üyesi, devletin ve taşra karar-gahları n n kolluk görevlisi” gibi değişken anlamlar içerir (EDPT: 399). Kaşgarlı Mahmut, “savaşta safları düzelter ve askeri zulüm etmeye bırakmayan kimse” olarak anlamlandırılır (DLT IV: 139). Çağ. “atlı gürz taşı y c s ; kervan k lavuzuo

Bilgesi çabı ı ben ök ertim (T 7, Rybatzki 1997: 45); *Küli çor... bilgesi çavu ı erti alpi bökesi erti* (Küli Çor D 5); *kutlugı udurgan buyrukı çabı sengün bodunu tokuz bayırku...* (Taryat K 4: Tekin 2004).

4.1.3. *Çabı* , çeşitli biçim ve anlamlarla Farsça, Arapça, Kafkas dilleri, Balkan dilleri, Lehçe, Macarca, Ukraynca ve Slovakçaya geçmiştir (TMEN III: 1055). Kelimenin Grekçe veya Farsça kökenli olabileceği üzerinde teoriler ortaya atılmıştır. Doerfer, bu fikirleri reddeder (TMEN III: 1055). *Çavu* n *çav* “ün, ses” bağlantısı ise, morfolojik açıdan izah edilemeyeceği için kabul edilemez.

4.1.4. *Çabı* unvan bize göre, Türkçe *çap-* “vurmak” fiilinin isim gövdesidir. Bu tezi, *yargan* ve *kapgan* unvanların *yar-* ve *kap-* fiillerinden türemiş olması desteklemektedir (aş. bkz). “vurmak”, “yarmak”, “kapmak, kap p almak” anlamlı fiillerden türeyen isimlerin, savaşçı niteliklerin çok önemli olduğu eski toplumalarda unvan veya özel ad haline gelmesi tabiidir. Aşağıda *yargan* başlıklı kısımde izah edildiği gibi, *tarkan*, *kapgan*, *yargan*, *urungu* gibi unvan ve özel adlara eski Türk kültüründe sıkça rastlanmaktadır.

4.2. *çap-* “kesmek; biçmek; parçalamak; kesici bir aletle yaralamak veya öldürmek; koşmak; hızla ilerlemek; vurmak, dövmek” gibi anlamlarla tarihi ve modern Türkçede (*çap-*, *ap-*, *sap-* biçimleriyle) görülür (KB-73; DLT-II, KE-Dizin:157, GT:237; Räsänen 1969: 181). Batı Türkçesinde bu fiile, büyük bir ihtimalle İslam sonrası dönemde, Ar. *darb* “vurmak” sözünün analogik etkisiyle inorganik *-r* sesi girmiştir⁹. Clauson’a göre tabiat taklidi bir sözdür. Gürültülü hareketleri karşılayan geçişli ve geçişsiz birkaç görevi vardır (EDPT: 394).

4.2.1. *çap-* fiili, çeşitli biçim ve anlamlarla Farsçaya, Rusçaya, Lehçeye, Slovenceye de geçer (TMEN III: 1039). Bu fiilin ilk biçiminin *-kın* ekiyle türemiş isim gövdesi *çapkın* “her tarafa koşup bir yerde dikiş tutmaz, serseri; hovarda” anlamıyla Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır.

4.3. *-* , hareketi adlandırmak veya fiilin sonunda ortaya çıkan işi ifade etmek üzere isimler yapar (Kononov 1980: 92; Öner 1998: 76). *Akru-* , *oyna-* , *ük-ü-* , *tanı-* , *ok a-* , *bil-i-* gibi örneklerde niteleme adlar yapıldığı da görülür (Erdal 1991: 267). Türkçenin ilk metinlerden günümüze kadar, üretkenliği hayli yüksek olan bir ektir.

4.3.1. Bu ekin türettiği sözler, çoğunlukla kavram düzeyindedir. Bazen, fiil kökü geçişliyse fiilin nesnesini, geçişsizse failini gösterir. Bu sözlük birimleri hem soyut hem de somut kavramlar kapsayabilir: *kargı* “lanet, beddua; lanetlenmiş kişi”. *-* ile yapılan isimler, hipotetik olarak geçişli fiillerin kökleri olarak belirtilirler. DLT’deki *Atı* , *Sü ü* , *Tokı* ve *Utu* özel adlar *at-* “atmak, vurmak”, *sü -* “mücadele etmek, savaşmak”, *tokı-* “vurmak”, *ut-* “zafer kazanmak” fiillerinden türemiştir. II. Göktürk Kağanlığı’nın kurucusu Kutlug’un

unvan *El Teri* tir (Erdal 1991: 266). Bu verilerden de anlaşılacağı üzere, fiillerden – ile türetilen kavram düzlemindeki sözler, özel adlara kaynak oluşturabilmektedir. DLT'deki kayıtlı özel adların yapısındaki fiil köklerinin anlamlarına bakıldığında “vurmak; atmak; vuruşmak; zafer elde etmek” gibi savaşçı hareketleri karşıladıkları gözlenir. Bu bağlamda, *çabı* unvanının savaşçı birkaç hareketin adı olan *çap-* fiilinin– ile türetilmiş gövdesi olduğu rahatlıkla söylenebilir.

5. *buyruk* “kumandan; vekil”, “bakan, nâzir”, “mühürdar”, “âmir” (Räsänen 1969: 87; Gabain 1988: 271; Erdal 1991: 231; Hamilton 1998: VIII/3; Arat 1991: 422/34; DTS: 121).

5.1. Györrffy *buyruku* “askeri maiyet” olarak tercüme edip Moğ. *nöker* “hükümdarın has birlikleri” ile eş görevde açıklar; ancak Doerfer, yazılarda *buyrukun* çokluk biçiminin hiç görülmemesine dikkati çekerek, her kağanın birden fazla *begi* olmasına karşılık sadece tek bir *buyruku* olduğunu belirtir: *bilge kagan ermi alp kagan ermi buyruku yeme bilge ermi erinç alp ermi erinç begleri yeme bodunu tüz ermi* (KT D) (TMEN II:815). Giraud, *buyrukun* çokluk olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder (Giraud 1999: 127).

5.1.2. Çin kaynaklarında, Göktürk ve Uygur kağanlıklarında “hükümet”in dokuz *buyruktan* oluştuğu kayıtlıdır. Bunlar, 6'dan 3'e iç-buyruktur. Hazar Devleti'nde Macarlar, başlarında her biri kağanlık tarafından tayin edilen birer *ür* bulunan 7 kabileden kurulu bir birlik oluşturmaktaydılar (Kafesoğlu 1995: 165). *ür* (< *buyruk*), bugünkü Macarcada “bey” anlamıyla yaşamaktadır (TMS: 68). Bu noktada iç ve dış buyruklar üstü yönetici bir *buyruk* varlığından söz etmek yanlış olmamalıdır. Kül Tigin Yazıtı'nda kayıtlı *buyruk*, iç ve dış buyrukların üstü, âmiri olmalıdır. Zira aşağıdaki örneklerden de görüleceği gibi, özellikle Uygur yazmalarında *buyruk*, çokluk biçimiyle de sık sık kaydedilmiştir.

5.1.3. *buyruk* unvanına verilen karşılıklarda “kumandan” ve “bakan” dikkati çekmektedir. Buna göre, Clauson'un tanımlamasına ek olarak yazılan: “Erken çağlarda resmi bir unvan. Sivil veya askeri özel görevleri yerine getirmek üzere kağan tarafından komuta edilen herkesi kapsayan genel bir terim.” (EDPT: 387). Bu tanım, yukarıda sözünü ettiğimiz eski Türk devletlerindeki askeri-sivil hayat ayrımlarının keskin sınırlarla ayrılmamasına da uyumaktadır. Giraud'a göre, “*buyruk* sözünü niteleyen *bilge*, *biligsiz* sıfatlar, bunların daha çok idari danışmanlık rolü oynadıklarını düşündürür. *Beglere* ise savaşta rastlandığından, onlar askeri temsilciler olmalıdır.” (Giraud 1999: 127). Ancak, bu fikrin çok zayıf bir olasılık olduğunu Giraud'un kendisi de kabul eder ve dönemin tüm siyasi hayatın askeri hadiselerin kapladığını belirtir. Eski Türklerde unvan ve rütbelerin sahipleri, aynı zamanda emirlerindeki askeri güçlerin başlarında her zaman savaşa hazır kumandanlardı (Kafesoğlu 1995: 269). Bir başka ifadeyle *buyruk*, *ayguç* gibi hem sivil hem

de askeri yükümlülüğü bulunan *begden üstün tarkan* ve *adpıttan* aşağı bir unvand . Aşağıdaki 3. örnekten de anlaşılacağı üzere, *buyruk* hem *bilge* hem de *alp*, yani hem idari hem de askeri nitelikleriyle öne çıkmaktadır.

5.1.4. *Kutlug Baga Tarkan Öge buyruku men* (Süci 3, Malov 1952: 84); *biriye adapit begler yırıya tarkat buyruk begler* (KT G 1, Tekin 1988); *buyruku yeme bilge ermi erinç alp ermi erinç* (KT D 3, Tekin 1988); *kaganı ölti, buyruku begleri yeme ölti* (KT D 19, Tekin 1988); *Türgi kagan buyruku az totokug eligin tutdı* (KT D 38, Tekin 1988).

5.1.5. Uygur metinlerinde metatezli *buryuk* biçimi de görülür. Bu biçim özelliğinden başka, Uygur döneminde *buyrukun* rütbece küçüldüğü ve *begden* altta, *inançtan* üstte bir mahiyet kazandığı anlaşılmaktadır: *inanç buryuk* (Malov 1951: 443); *ol buryuku bo yarlığıg e idip* (AY 624/8); *begkerü ötünti ol buryuku* (AY 638/1); *katunlar tigittler begler buryuklar* (AY 90/4); *katunlar tigittler begler buryuklar inançlar tayançlar arkası* (AY 417/1); *iç buyruk sebig kül erkin; tengride bolmı el etmi bilge kanım içreki bodunu altmı iç buyruk ba ı inançu бага tarkan ulug buyruk tokuz bolmı bilge tay sengün* (Taryat B 6, Tekin 2004); *tokuz buyruk bing sengüt kara bodun turuyın kangım kanga ötünti* (Taryat G 4); *buyruku az sıpa tay sengün bodunu tongra ede* (Taryat K 3, Tekin 2004); *kutlugı udurgan buyruku çabı sengün bodunu tokuz bayırku...* (Taryat K 4, Tekin 2004); *Koçu buyruku il erdem* (Arat 1991: 422/34); *ulug küçlög inanç buyrukları erti* (Mayt. 7/6); *ol ödün inançları buyrukları e idip kanka inça tep ötüntiler* (Hamilton 1998: VIII/7); *ol yir oruntaki beglerke buyruklarka inançlarka* (AY 195/8).

5.1.6. Clauson'a göre, Arap ve Fars kaynaklı resmi unvanlar kullanılmaya başlandığında "âmir" anlamından "emir" anlamına gelmiştir (EDPT: 387). Karahanlı Türkçesinde KB'de "müşavir, vezir" anlamı sürerken, TKT'de "buyruk, emir" anlamı belirginleşmeye başlar: *yime yak ı ayımı bu türk buyruku / körür köz yaruku ogul kız okı* (KB 1163); *negü tir e itgil öge buyruku / unitma bunı sen bitı hem okı* (KB 2941); *buyruk tangrıdın; anıng buyruku birle köndrür olarnı köni yol tapa* (TKT: 301). Kıpçak Türkçesinde "buyruk emir" anlamı koyulaşır; unvan bildirmek için isim tamlaması biçiminde kullanıldığı görülür: *buyruk iyesi* "kad , hakim" (GT: 232). Oğuz Türkçesinde de buna denk bir gelişme yaşanır (TS I 725).

5.2. *buyur-* kökü, eski Türk yazıt ve yazma metinlerinde geçmez. Bu kökün eski Türklerce bilinmediğinin bir delili olamaz. Sınırlı sayıda metin örneğinde, bazı kök biçimlere kimi zaman rastlanmaması yadrganmamalıdır. Uygur metinlerinde *keber-* "karn şişmek" fiilinin kayıtlı olup, kök biçimi *kebe* "karn şiş; hamile, gebe"nin ilk kez tarihi Kıpçak metinlerinde görülmesi gibi: *kaçan ölüm yağı kelse tolp etözın ıdıtıp sasıtıp içi içegüsü ta ılıp karnı kéberip bagırsukları salınıp kan yiri arıgsız birle katı üzüksüz akar* (TT X, 38).

5.2.1. *buyur-* fiilinin kay tli olduğu ilk tarihi metin DLT'dir. Kaş

beraber şeriat temsil eden kad da celbedilmişse de devleti idare eden hakim unsura mensup olanlarca bir cürmü sad r olunca şeriata değil, yarguya göre cezaland r lm ş t r” (Togan 1981: 387).

6.2. *yar-* “keskin bir aletle kesmek, yarmak, bölmek, ay rmak” (EDPT: 954; IB: 63; Gabain 1988: 309; ESTY II: 133). Ayn anlamlarla ve ses değişmele-riyle modern Türk lehçelerinde de yaşamaktad r: Az. *yar-*, Tat., Bşk. *yar-*, Kaz., Kklpk. *jar-*, K rg. *car-* vb. Tarihi ve çağdaş Türkçenin kullan m alan en yüksek fillere aittir. *yar-* → *yarlık-a-*, *yarı-dam* > *yardım* (Öner 2005), *yar-* → *yaz-* “yaz yazmak” (Şirin 2004) gibi üst anlam katmanlar na ulaşm ş isim ve fiil türevleri bulunmaktadır.

6.2.1. *yar-* fiilinden gelişen bir başka hukuk terimi de *yargudur*. “yarma, kesme” alt anlam katman ndan “olgular yarma ve gerçeği bulma nesnesi veya kavram ” biçimindeki üst anlam katman na ulaş r. Nihai üst anlam n “karar, hüküm; mahkeme” ile kazan r (EDPT: 963). Türk kültür tarihinde *yargu*, kağan n başkanlık ettiği bir tür yüksek devlet mahkemesi niteliğini taş r. Burada kağan ad na *töre* hukuku veya hükümlerini *yarganlar* ve onlar n alt kadrolar uygular. Mori, Asya Hunlar nda *tanhu*¹¹ ile sihri bağ olan aile üyelerinin *yargıçlık* görevi yapt ğ n belirtir (Kafesoğlu 1995: 280'den). Buradan, Türk devletlerinde çok eski çağlardan beri geniş bir adalet mekanizmas n n varl ğ gibi önemli bir sonuç ortaya ç kmaktadır.

6.3. *-gAn* ekiyle oluşan sözler, birkaç istisna d ş nda geçişli ve geçişsiz fiillerin k l c lar n gösterir (Erdal 1991: 382). Bu ekle oluşan bir başka unvan *kapğandır*. Geniş zaman partisibi çekimli bu biçimiyle “kapan, yakalayan” anlam ndaki bu söz, “tuzak, kapan” anlam kazan p sözlük birimi haline gelir. Ttü'de *kapan* olarak yaşar. Özel ad *Kapğın*'n ayn biçim olduğuna şüphe yoktur. Erdal' n da belirttiği gibi, “tuzak, kapan” anlamlı bir sözün, savaşç l niteliklerin çok değerli olduğu bir toplumda özel ad haline gelmesi normaldir (Erdal 1991: 384-385). Bu bağlamda, *tarkan* unvan n , Türkçe *tar-* fiiline bağ-layan Eberhard ve Sinor'un teorilerini de göz ard etmemek gerekir (TMEN II: 471; Eberhard 1945: 324). Elegeş, Çaa-Köl yaz tlar ve Miran-I el yazmas nda geçen *urungu* unvan da bu görüşü destekler: *ur-* “vurmak”- *un* + *gu*.

Sonu : Bu yaz da incelenen beş unvandan üçü (*bilge*, *ayguç* ve *buyruk*), eski kültür dillerinde olduğu gibi “bilmek”, “öngörmek”, “tahmin etmek”, “sal k vermek”, “buyurmak” vb. anlamlı fiillerden türemiştir (krş. Lat. *videre* “görmek” >wise, Lat. *commendare* “sal k vermek, önermek” >*commandant* / *commander*, Ar. *emr* “buyurmak” > *âmir* vb.). *Çabı* ve *yargan* ise, savaşç l ve mücadeleye dönük özelliklerin tüm eski devletlerde olduğu gibi Türklerde de çok önemli olmas sebebiyle *çap-* ve *yar-* fiillerinden türemiş askeri-idari unvanlard r.

Bu unvanlar, morfolojik açıdan rahatlıkla izah edilen Türkçe fiil köklerinden gelişmiştir. Eski Türklerde farklı kültür veya diller aracılığıyla Türkçeye girmiş unvanlar arasında, bunların nicelik açısından çok ilerisinde duran Türkçe unvanlar mevcuttur. Bu yazıda, Türkçe unvanların fiil kaynaklıların bir kaç incelenmiştir. Türkçe unvanların isim kaynaklı olanları ise, ayrı bir değerlendirme konusudur.

A İklamlar

- 1 Asya Hunlarında Hsien (bilge'nin Çincedeki karşılığı) eligler başta olmak üzere, sağlı-sollu 16 yüksek makamı işgal edenler, ordudan (başkent) talimat alan Hun prensleri idi. Hsien = bilgenin üstündeki mevki ise, tanhu = imparatordu (Bombaci 1975: 55; Kafesoğlu 1995: 264)
- 2 El Bilge, Göktürk kağanı Bilge Kağan'ın annesi ve Uygur kağanı Moyun Çor'un eşinin unvanlarıdır.
- 3 Orkun'un Ongin Yazıtı'nda Taçam okuyup "adına Ongin Yazıtı dikilen kağan" olarak anlandırıldığı söz, ilk kez Clauson tarafından ataçım "babacığım" olarak düzeltilmiştir (1957). Bu okuyuşu Tekin 1968 ve Sertkaya 1993 de kabul etmiştir. Buna istinaden Hoytu Tamir'deki Taçam sözü de, bize göre aynı biçimde düzeltilmelidir.
- 4 Uygur Devleti'nde bilge unvanı ve niteleyicisini taşıyan onüç kağan için bkz. Caferoğlu 1931: 112-113
- 5 ay erklig ugan meñü muñsuz bayat (KB-6); ayur miñ sena ol ugan teñrike (KB-3898); küdezsü ugan teñri imanımız (KB-6494). ugan, ilk örnekte "tanrı" anlamında, diğerlerinde ise "kadir, kudretli" anlamıyla tanrının niteleyicisidir.
- 6 wise < Orta İngilizce witen < Eski İngilizce witan ~ Eski Yüksek Almanca wizzan "bilmek" < Latince videre "görmek", Grekçe eidenai "bilmek" < Proto Hint-Avrupa *woid-/*weid-/*wid- "görmek" dolayısıyla "bilmek" (WID: 2624-2625)
- 7 Tonyukuk'un "müşavir, danışman, başbakan" gibi anlamlarla karşılanan ayguçılık görevinden uzaklaştırıldığı 705-716 yıllarında yüksek mahkeme üyeliği (yargan) yaptığı bilinmektedir (Liu'dan Kafesoğlu 1995: 280).
- 8 Clauson 1962'de, Göktürk harfli metinlerde b harfinin hem b'yi hem de v'yi karşıladığını ileri sürer (Clauson 1962: 77). Buna istinaden çabış, çavuş olarak okur (EDPT: 399). Göktürk harfli metinlerde dudak seslerinin stop ve fricative olanlarını ayırt etme imkanının olmadığı doğrudur. İç ses ve son ses durumundaki b'lerin daha Göktürk döneminde fricative bir dönüşüm yaşadığını, bunun ani olarak Uygur döneminde başlamadığını da kabul ediyoruz; ancak, elimizde kesin bir yazılı belge olmadıktan sonra çabış sözünde v değişmesi yaşandığından söz edemeyiz.
- 9 İnorganik r türemesi, Batı Türkçesinde sep- > serp-, kutgar > kurtgar- > kurtar- örneklerinde de görülür.
- 10 Bu anlam Kafesoğlu 1985: 280'den alınmıştır.
- 11 Çin kaynaklarına göre, Asya Hunlarının hükümdarı şan-yü veya tan-hu lakabını taşır. Tanhu hakkında bkz. A. Donuk "Eski Türk Devlet Teşkilatında "Tanhu" Unvanı ve Tarihi Gelişmesi", TKA XVII-XXI/1-2, 1979-1983, Ankara 1983, 205-209.s.

Kısaltmalar

- AY: Kaya, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giri , Metin ve Dizin*, TDK Yay., Ankara
- BK: Bilge Kağan Yaz t
- DLT (1998-1999): *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi* (çev. Besim Atalay), TDK Yay., Ankara
- DTS: Nadalyayev, V.M.-Nasilov, D.M.-Tenişev, E.R.-Şçerbak, A.M (1969), *Drevnetjurkskiy slovar*, Leningrad
- EDPT: Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford
- ESTY: Sevortyan, E. V. (1978), *Etimologičeskiy slovar tyurskih yazıkov* (Obşçetyurkskie i mejtyurkskie leksişeskie osnov na bukv B), Moskva
- ESTY II: Sevortyan, E. V. (1989), *Etimologičeskiy slovar tyurskih yazıkov* (Obşçetyurkskie i mejtyurkskie leksişeskie osnov na bukv c, j, y), Moskva
- ETY: Orkun, H.N. (1994), *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yay nlar , Ankara
- EUTS: Caferoğlu, A. (1934), *Uygur Sözlü ü*, İstanbul
- GT: Karamanl oğlu, A.F., (1978), *Gülistan Tercümesi*, MEB Yay nlar , İstanbul
- Huast.: Huastanift
- IB: Tekin, T. (2004), *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara
- KB: Arat, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig*, TDK Yay., Ankara
- KE-Dizin (1997): *Kıyasü'l-Enbiya II* (Peygamber K ssalar) Dizin (Haz. Aysu Ata), TDK Yay., Ankara
- KTS: *Kıpçak Türkçesi Sözlü ü* (2003) (Haz. R. Toparl -H. Vural-R. Karaatl), TDK Yay., Ankara
- KT: Kül Tigin Yaz t
- Mayt.: Tekin, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II, Maytrisimit Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Bulu ma Uygurca ptidai Bir Dram*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara
- T: Tonyukuk Yaz t
- TKT: Ata, Aysu (2004), *Türkçe lk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüşhası) Karahanlı Türkçesi Giri -Metin-Notlar-Dizin*, TDK Yay., Ankara
- TMEN: Doerfer, Gerhard (1963-1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, 4 vols. I: Mongolische Elemente im Neupersischen, II: Türkische Elemente im Neupersischen, III: Türkische Elemente im Neupersischen, IV: Türkische Elemente im Neupersischen (Schluss) und Register zur Gesamtarbeit, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden

- TMS: Csáki, Éva, *Török-Magyar Szótar*, Balassi Kiadó, Budapest 2001
- TS I (1963): *Tarama Sözlü ü I*, TDK Yay., Ankara
- TT VIII: Gabain, A. von (1954): *Türkische Turfan-Texte VIII*, Akademie-Verlag, Berlin
- TT X: Gabain, A. von (1959): *Türkische Turfan-Texte X*, Akademie-Verlag, Berlin
- UW: Röhrborn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 5, ayatıl-ämgaklig*, Wiesbaden
- UW: Röhrborn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen texte aus zentralasien, Lieferung 4, asankelig-ayat*, Wiesbaden
- Üi: Barutçu Özönder, Sema (1998), *Üç tigsizler, Giri -Metin-Tercüme-Notlar- ndeks*, TDK Yay., Ankara
- WID (1971): *Webster's Third New International Dictionary*, USA

Kaynak a

- Arat, R.R. (1991), *Eski Türk iiri*, TTK Yay., Ankara
- Barthold, V.V. (1975), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (Yay. K.Y. Koprman- A.İ. Aka), Kültür Bakanl ğ Yay., Ankara
- Bombaci, A. (1974), "On the Ancient Turkish Title 'Šaδ'", *Gururajamañjarika*, Studi in onore di Giuseppe Tucci, I, Napoli, 167-193
- (1975), "Prenses Hsien-Li Bilge'nin Kocalar ", *.Ü. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 21, 45-63
- Boodberg, P.A. (1936), "The Language of the T'o-Pa Wei", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, vol. I, 167-185
- Caferoğlu, A. (1931), "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanlar ", *Türk Hukuk ve ktisat Tarihi Mecmuası*, c. I, İstanbul, 105-119
- (1934), Uygurlarda Hukuk ve Maliye Ist lahlar ", *Türkiyat Mecmuası*, c. IV, İstanbul, 1-43
- Clauson, Sir G. (1956), "A Note on Qapqan", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1956, 73-77
- (1957), "The Ongin Inscription", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1957, 177-192
- (1962), *Turkish and Mongolian Studies*, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, London
- Czeglédy, K. (1951), "Y ltavar Unvan ", *Türkiyat Mecmuası*, c. 9, 1941-1946, İstanbul, 179-187
- Donuk, A. (1988), *Eski Türk Devletlerinde dari-Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul
- (1983), "Eski Türk Devlet Teşkilat nda 'Tanhu' Unvan ve Tarihi Gelişmesi", *Türk Kültürü Ara tırmaları*, XVII-XXI/1-2 1979-1983, Ankara, 205-208

- Eberhard, W. (1945), "Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında", *TTK-Belleten*, c. 9, say 33-36, Ankara, 319-337
- Ecsedy, Hilda (1996), "Çin Menşeli Eski Türk Ünvanları" (çev. Eşref Bengi Özbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 100, İstanbul, 185-193
- Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation*, vol. I-II, Wiesbaden
- (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Brill-Leiden-Boston
- Ergin, M. (1989), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul
- (1989), *Orhun Abideleri*, İstanbul
- Gabain, A. von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara
- Giraud, R. (1961), *L'Inscription de Bain Tsokto*, Paris
- (1999), *Göktürk İmparatorluğu* (çev. İ. Mangaltepe), Ötüken Yay., Ankara
- Golden, Peter (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş* (çev. Osman Karatay), Karadeniz, Ankara 2002
- Hamilton, J.R. (1997), "Tokuz-Oğuz ve On-Uygur" (çev. Yunus Koç-İsmet Birkan), *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, Simurg Yay., Ankara, 187-232
- (1998), *Budacı İyilik ve Kötü Kalpli Prenses Masalının Uygurcası* (Çev. E. Korut-İ. Birkan), Simurg Yay., İstanbul
- Kafesoğlu, İ. (1995), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul
- Karaağaç, Günay (2001a), "Türkçede 'Başkanlık' Bildiren Birkaç Söz", *Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Örneği*, Bildiriler, 1. Cilt (A-K), Hazırlayanlar: Mustafa Argunşah, İsmail Görkem, Hülya Argunşah, Atabey Kılıç, Kayseri, 401-404
- (2001b), "Han ve Hakan Kelimeleri Üzerine", E. Ü. Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* X (Üzбек Bayçura Özel sayı), İzmir, 71-114
- Kononov, A.N. (1980), *Grammatika yazıka tyurkskih runičeskih pamyatnikov VII-IX vv*, Leningrad
- Köprülü, M.F. (1939): "Eski Türk Ünvanları Ait Notlar", *Türk Hukuk ve Tarih Tarih Mecmuası*, c. II, 1932-39, İstanbul, 17-31
- (1941), "Alp", *slam Ansiklopedisi*, MEB Yay., c.I
- (1941), "Ata", *slam Ansiklopedisi*, MEB Yay., c.I
- (1941), "Bey", *slam Ansiklopedisi*, MEB Yay., c.I
- (tarihsiz), "Çavuş", *slam Ansiklopedisi*, MEB Yay., c.III
- Malov, S.E. (1951), *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskva-Leningrad
- (1952), *Yeniseyskaya pis'mennost tyurkov*, Moskva-Leningrad
- Menges, K. H. (1958), "A Note on the Compound Titles in the Proto-Bulgarian Inscriptions", *Byzantion*, XXVIII, Bruxelles, 441-453

- (1968), *The Turkic Languages and People. An Introduction to Turkic Studies*, Otto Harrasowitz-Wiesbaden
- Moravcsik, Gy. (1958), *Byzantinoturcica II, Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen*, Akademie Verlag, Berlin
- Ögel, B. (1957), “Doğu Gök-Türkleri Hakkında Notlar”, *TTK-Belleten* s. 81
- Öner, M. (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yayınları, Ankara
- (2005), “Yarlık Sözü Hakkında”, *Türk Akademi Kurulunun 2004. Yılında Yapılan Toplantıların Özetleri*, 31 Mayıs-4 Haziran 2004, Simferopol-Kırım-Ukrayna, 241-243
- Özyetgin, M. (2001), *Eski Türkçe Grameri ve Sözlük Denemesi*, Köksav, Ankara
- Pritsak, O. (1956), “Der Titel Attila”, *Festschrift für Max Weber zum 70. Geburtstag*, Wiesbaden, 404-419
- (1982), “The Old Turkic Title *wr 'p'ynt'*”, *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli, 403-406
- Rásony, L. (1993), *Tarihte Türklük*, TKAE, Ankara
- Räsänen, Martti (1949), *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki
- (1969), *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*, Helsinki
- Róna-Tas, A. (1998), “An East European Title of Turkic Origin: Ban”, *Bahar Öğdisi, Klaus Röhrborn Armağanı*, J. P. Laut, M. Ölmez, Freiburg/İstanbul, 305-309
- Rossi, Adriano V. (1982), “In margine a *On the Ancient Turkish Title Šaš*”, *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli, 407-449
- Rybatzki, Volker (1997), *Die Toñuquq Inschrift*, Szeged
- Sanping Chen (2002), “Son Of Heaven and Son Of God: Interactions Among Ancient Asiatic Cultures Regarding Sacral Kingship and Theophoric Names”, *Titre de la Revue: Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. 12, part 3, 289-325
- Sertkaya, O.F. (1993), “Göktürk Yazıtlarında İsim ve Unvan Söyleme Geleneği”, *Uluslararası II. Türk Kültürü Kongresi 25-29 Eylül 1993*, c. 2, AKM Yay., Ankara, 593-600
- Shiratory, K. (1945), “Kaghan Unvanının Menşei” (çev. İ. Gökbakar), *TTK-Belleten* 1945, c. 9, s. 36, 497-504
- Şirin, H. (2004), “Türkçede Yaz- ‘Yaz Yazmak’ Fiili Üzerine”, *Türk Dili*, s. 634, Ekim 2004, TDK Yay., Ankara, 563-571
- Tekin, T. (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana Un. Pub. Bloomington
- (1988), *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara
- (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yay., Ankara
- (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara

- (2004), *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri* (Yay ma Haz rlayanlar: Emine Y lmaz-Nurettin Demir), Öncü Kitap, Ankara
- Tezcan, S. (1978), “Eski Türkçe *buyla* ve *baga* Sanlar Üzerine”, *TDAY-B 1977*, TDK Yay., Ankara
- Thomsen, V. (2002), *Orhon Yazıtları Ara tırmaları* (Çeviren ve Yay ma Haz rlayan: Vedat Köken), TDK Yay., Ankara
- Tietze, A. (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, cilt I, A-E, İstanbul-Wien
- Togan, Z.V. (1981): *Umumi Türk Tarihine Giri* , İstanbul
- Turan, O. (1940-42), “İlig Unvan Hakk nda”, *Türkiyat Mecmuası*, cilt VII-VIII, İstanbul, 192-199

On the Structure of Some Titles in Old Turkish

Assist.Prof.Dr. Hatice Şirin USER

: In this paper, Turkic titles *bilge*, *ayguç*, *çabı* , *buyruk* and *yargan* which were very high administrative-military degrees in Kokturk Kaganate period are studied. These titles were derived from Turkic verb stems and they are studied in this paper from the morphosemantics view and history of the Turkic culture. Verb stems used to form Turkic titles are evaluated with their morphemes and stem-suffix relations. It is concluded that a good deal of old Turkic titles were derived from common concepts (to know, to estimate, to foresee, to predict, to order etc) with other culture-languages, like Arabic, Greek and Latin.

Old Turkic titles, *bilge*, *ayguç* , *çabı* , *buyruk*, *yargan*

Посол Бухареста Хамдуллах Супхи и гагаузы

Помощник Доцента Доктор Ёнджа Анзероглу

После закрытия Тюркских Очагов в 1931 году с вступлением Хамдуллаха Супхи на должность в Бухарестское посольство стал проявляться непосредственный интерес к гагаузам, живущим в Добрудже и Бесарабии. Для них были открыты школы и была обеспечена возможность их обучения в Турции. Были приведены все возможности для того, чтобы они достигли тюркского сознания и находились в тесном контакте с турками, и более того были приведены попытки обеспечения того, чтобы они полностью заселились в Анатолии. Однако Даже если 2 Мировая война и стала препятствием на пути к достижению этих целей историческим фактом является то, что для гагаузов эта деятельность была очень важной.

Посольство Бухареста, Хамдуллах Супхи, гагаузы,
турки -христиане